

M. Taha Boyalık. *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016. 264 sayfa. ISBN: 9786055245979.

Şükran Fazlıoğlu*

Temel araştırma alanları tefsir, dil bilimleri ve felsefesi ile geç-dönem İslam düşüncesi olan Taha Boyalık'ın bu eseri, 2014 yılında tamamladığı doktora çalışmasına dayanır.¹ Boyalık tezinin sözdizimi teorisini inceleyen birinci bölümünü yeniden ele alarak geliştirmiş, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi* adıyla 2016 yılında neşretmiştir. Eser, önsöz, dizin, kaynaklar ve ekler haricinde giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan müteşekkildir. Teknik anlamda içeriğine odaklanmadan önce eserin ilk etapta göze çarpan hususiyetleri şöyle sıralanabilir: Son derece sistematik ve birbirini tamamlayarak ilerleyen yapısı; konuyla ilgili farklı disiplinlere dair klasik kaynakların ve modern çalışmaların ahenkle kullanılması; Abdülkâhir Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) metinlerinin sıkı bir kavramsal ve yargısal çözümlemesinin yapılması; sürükleyici bir Türkçeyle yazılmış olması.

Giriş bölümünde Cürcânî'nin hayat hikayesi, kendisini sözdizimi nazariyesine götüren saikler ön plana çıkarılarak verilir. Ayrıntılar için okuyucu kitabın başvurduğu kaynaklara yönlendirilir. Bu yöntemin –yani ele alınan sorun ışığında yazarın bir biyografisini inşa etmenin– ana konudan uzaklaşmamak adına ekonomik bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Bu tahkiyede dikkati çeken ilk nokta, doğup yetiştiği Cürcân bölgesinin müellifin yaşadığı dönemde sıkı bir Mu'tezile propagandası altında oluşudur. Nitekim müellif bu meydan okumaya Eş'arîlerin tarafında konumlanarak karşı durmuştur. Boyalık'a göre, Cürcânî'yi edebî eleştiri, belagat ve dil felsefesine yönelten saik, bir Eş'arî olarak dönemindeki Mu'tezile propagandasına karşı eleştiri ortaya koyabilmeye bu alanlar sayesinde bir yol

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. İletişim: shukrankaya@gmail.com.

1 Mehmet Taha Boyalık, "Abdülkâhir Cürcânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2014).

bulabilmesidir. Tam da bu nedenle ele aldığı sahalarda kurucu rol oynayan eserler verebilmiştir. Bu psikolojik ve ideolojik saiklere ek olarak, projesini gerçekleştireceği arka planı, hocası Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Hasan el-Fârisî (XI. Asır) aracılığıyla mensup olduğu Basra dil ekolünün tarihî birikiminde bulmuştur. Özellikle Basra ekolü birikimi çerçevesinde ses, sarf ve nahiv alanında yaptığı çalışmalarla sözdizimine giden yolu aralamıştır (17).

Giriş'in "Bir Terkip Olarak Sözdizimi Nazariyesi" başlıklı ikinci alt bölümünde Boyalık, icaz olgusundan yola çıkarak sözdizimi nazariyesine nasıl ulaşıldığını ilgi çekici bir sunumla anlatır. Bu anlatıma göre şiir ve hitabetin yaygın ve etkin olduğu Cahiliye döneminin ardından nazil olan Kur'an, Araplara edebiyat üzerinden meydan okudu. Ancak bu meydan okuma karşılıksız kaldığından Kur'an'daki icazın ne olduğu hem Cürcânî hem de diğer âlimler tarafından tespit edilmeye çalışıldı. Sonuçta Cürcânî icazın kaynağı olarak fesahati gördü; fesahatin de ancak sözdizimi yoluyla açıklanabileceği kanaatine vardı. Döneminde lafız-mana ilişkisi üzerinden yürüyen fesahat tartışmalarının yanlış zeminde ilerlediğini iddia eden Cürcânî'nin fesahat anlayışını dilbilimsel ve felsefi açıdan sağlam temeller üzerine oturtma çabası onu sözdizimi nazariyesine götürdü. Boyalık sözdizimi nazariyesini, sözün fesahati ve icazını dilbilimsel ve felsefi açıdan tutarlı bir şekilde açıklamak üzere geliştirilen, fakat özü itibarıyla dil ve sözün mahiyeti meselesine çözüm getirmeye çalışan bir teori olarak tarif eder (24). Dolayısıyla Cürcânî'nin yaklaşımı, sözdizimini *irâb/âmil* teorisinde gören nahivciler ile *kelâm-ı nefside* bulan Eş'arîlerin, yani iki farklı geleneğin, buluşma noktasına dönüşür.

Eserin "Sözdizimi Nazariyesini Hazırlayan Tartışma ve Bilim Gelenekleri" başlıklı Birinci Bölümü, Cürcânî'yi sözdizimi nazariyesine götüren birikimin saiklerini konu edinir. Bu saiklerin ilk adımı hiç şüphesiz nahivdir. Yazar nahvin ilk ortaya çıkışından Cürcânî'ye kadar olan dönemi, söz konusu nazariyenin alt başlıkları açısından ve bu alana hizmet eden isimler üzerinden ele alır. Kurucu isimlerden Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) sesbilim, sarf, nahiv ilimlerinin temel yapısını ortaya koyan isim olup aynı zamanda âmil teorisini geliştirdi ve ta'lîl ile kıyâsı nahvin merkezine yerleştirdi. Hicrî IV. asra gelindiğinde nahiv; mantık, kelâm, fıkıh usulü gibi ilimlerle de etkileşim halinde olgunlaşma dönemine girdi. Dolayısıyla Cürcânî teorisini oluştururken olgunluk dönemini geçirmiş ve terim dağarcığı nispeten hazırlanmış bir nahiv geleneğiyle yüz yüzedir. Nitekim Cürcânî kariyerinin ilk aşamalarında bu geleneğin birikimini kullanarak sarf ve nahiv eserleri kaleme aldı. Bu eserlerden *Kitâbu'l-Muktesid*'de sözdizimi nazariyesinin nahvi temellerini sergiledi. "Îrâb anlamdır" iddiasından yola çıkarak cümle yapısındaki âmil-mamûl ilişkisine odaklandı. Âmil teorisine ilişkin sistemini irâb, binâ, merfûât, mensûbât, mecrûrât, tevâbi

gibi temel kavramları merkeze alarak kurdu. Cürcânî bu araştırmasını *irâblık* ve *mebnilik* ana kavramları çerçevesinde yürüterek “İrâb, lafız mıdır, anlam mıdır?” tartışmasında anlam tarafında yer aldı. Nitekim sözdizimi teorisinin merkezi kavramlarından *nahvin anlamları* kavramının ilk olarak *Muktesid*’de ele alınmış olması bir tesadüf değildir.

Boyalık, Cürcânî’nin sözdizimine nasıl ulaştığını adım adım işlediği bu bölümün “Sentaktik İlişkiler” alt-başlığı altında *Muktesid*’in bu nazariyeye giden yolu nasıl hazırladığını ele alır. Nitekim *Muktesid*’de irâb bir anlam olgusu olarak değerlendirilir ve gerek Arap dilinin hareke sistemini gerekse dilde öngörülen asıl-fer ilişkileri ve hiyerarşik yapılanmayı gramatik işlevler/anlamlar cihetinden açıklanır. Kısacası *Muktesid*’de dil felsefesi ve nahiv konuları iç içe ve cümle yapısındaki sentaktik ilişkileri de uzun uzadıya incelenir. Bu incelemede ulaştığı sonuçlardan hareketle ve *Delâil*’in Medhal’inden istimdatla sözdizimini şöyle tanımlar: “Sözdizimi kelimelerin birbirine bağlanması (*ta’lik*) ve birbirine sebep kılınmasıdır” (57). Sonra kelimelerin birbiriyle birleşmesinin ayrıntısını verir ve cümledeki bu sentaktik ilişkilerin bizleri nahvin anlamları ve hükümlerine götürdüğünü vurgular.

Tarihî açıdan bakıldığında Cürcânî’nin ulaştığı sonuçlar *yalnızca* Arap dil bilimlerinin kendine has tarihî gelişimiyle açıklanamaz. Nitekim Boyalık’a göre de bu sözdizimi teorisini hazırlayan birikimin ikinci unsuru, hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda vuku bulan nahivciler ile mantıkçılar arasındaki tartışmalardır. Oldukça iyi bilinen ve üzerine yerli ve yabancı onlarca çalışma bulunan bu tartışma dizisinin ayrıntılarına girmeyeceğiz. Ancak yazara göre, Cürcânî bu tartışmada nahivci Sîrâfî’nin (ö. 368/979) yanında yer alır. İlginçtir ki, Cürcânî’nin özel bir önem atfettiği *nahvin anlamları* kavramını, Sîrâfî nahvin anlam boyutunu gösterirken kullanmıştı. Boyalık iddiasını daha ileriye taşıyarak, Cürcânî’nin *Muktesid*’de irâb ve binâ kavramları üzerine oturttuğu sistemini, mantıkçıların –burada ayrıntılarına giremeyeceğimiz– argümanlarına bir cevap olarak okuyabileceğimizi vurgular (67-68).

Cürcânî’nin sözdizimi teorisine ulaşmadaki üçüncü durağı sözün hakikati etrafında dönen ilm-i kelâm tartışmalarıdır. Bu tartışmalardaki anahtar terimler, Mu‘tezilî kelâmcı ve dilcilerin *lafız odaklı* bakış açıları ve Eş‘arîlerin *kelâm-ı nefsi* teorileridir. Ancak Eş‘arî âlimler, kelâm-ı nefsi teorisini tartışırken, ilâhî söz bağlamından çıkıp da gramer ve dilin mahiyeti ile dil-düşünce ilişkisini gündeme taşımadılar. İşte tam da bu noktada Cürcânî, kelâm-ı nefsi görüşünü, nahivcilerin âmil görüşüyle terkip ederek sözün hakikatine ve dil-düşünce-dünya ilişkilerine dair önemli sonuçlara ulaşmıştır. Bunu yaparken sözü lafızların dizimine indirgeyen söz anlayışlarıyla sözün fesahatini lafızlara atıfla açıklayan belagat anlayışları arasındaki irtibatı da ifşa ederek lafızcılık karşıtı bir söz ve fesahat anlayışı geliştirmeye yönelmiştir.

Boyalık, “Edebî Eleştiri/Belâgat: Sözüñ Fesâhatı” adlı alt-başlıklı bölümde Arap edebiyatında başından beri önemli olan edebî eleştiri alanının ileri gelen her bir isminin lafız-anlam bağlamında üzerinde durduğu konuları irdeler ve bu konuların teorisini kurarken Cürcânî’yi nasıl etkilediği üzerinde durur. Bu isimler içinde özellikle *Kitâbu’s-Sinâ’ateyn* müellifi Ebû Hilâl Askerî’nin (ö. 400/1009’dan sonra) üzerinde durur. Çünkü Askerî eleştiriden belagate geçilen noktayı temsil eder. Cürcânî gibi Askerî de fesahat ve belagat bilgisini Kur’an’ın icazını açığa çıkarmanın yegane aracı olarak görür. Ancak Askerî, Câhız’ın (ö. 255/869) “Anlamlar yollara atılmıştır” öğretisinden yola çıkarak lafızcı bir yol izler ve icaz ile fesahati lafza bağlar. Boyalık, Cürcânî’ye sadece müspet anlamda katkıda bulunan isimlere atıf yapmaz; aynı zamanda Cürcânî’nin teorisine aykırı düşüncelere sahip kişilere de değinir. Bu değiniler menfi anlamda katkıda bulunan isimler olarak adlandırılabilir. Özellikle Cürcânî’nin çağdaşı İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073) Boyalık’ın üzerinde durduğu bir isim olarak öne çıkar. Çünkü Hafâcî, Cürcânî’nin sözdizimi teorisine ve fesahat düşüncesine en aykırı yaklaşımı sergileyen kişidir. Hafâcî’nin amacı Kâdî Abdülcebbar’ın (ö. 415/1025) geliştirdiği söz teorisine bağlı kalarak fesahat nazariyesi geliştirmektir. Lafızcı fesahat anlayışını benimseyen Hafâcî, *zihni söz* iddiasını reddeder. Boyalık’ın tespitine göre, Hafâcî, Basra Mu‘tezilî okulunun söz anlayışı ile Câhız sonrasında hâkim olan lafızcı eleştiri geleneğini buluşturur (96). Hafâcî ile Cürcânî’nin mukayesesi, Hafâcî’nin Mu‘tezilî kelâmını fesahat nazariyesi için çıkış noktası olarak aldığını gösterir.

Boyalık’ın tüm bu anlatıları, tarihte herhangi bir kavram, önerme, iddia ya da teorinin kolaylıkla ve birdenbire ortaya çıkmadığını gösteriyor. Bu durum Cürcânî’nin sözdizimi teorisi için de geçerlidir. Özellikle hicrî ikinci asırdan itibaren gelişmeye başlayan icaz tartışmaları, hicrî üçüncü asırda Mu‘tezilî kelâmcıların Kur’an’ın icazına dair müstakil eserler vermesiyle dallanıp budaklanır. Nitekim, Boyalık, “İcâz Mektebi: Sözüñ İcâzı” alt-başlığında Cürcânî’ye kadar kaleme alınan onlarca eseri, Cürcânî’nin sözdizimi teorisine etkisi cihetinden inceler: Câhız’ın *Nazmu’l-Kur’ân*’ı, Rummânî’nin (ö. 384/994) *Nuket*’i, Hattâbî’nin (ö. 388/998) *Beyânu i ‘câzi’l-Kur’ân*’ı, Bâkılânî’nin (ö. 403/1013) *İ‘câzu’l-Kur’ân*’ı. Boyalık’a göre Cürcânî, özellikle Rummânî, Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebbar ile sözdizimi teorisi etrafında icaz ve fesahat kavramları üzerinden bir tartışmaya girer. Örnek olarak Cürcânî’nin iki selefine nispetle en temel farkı şöyle özetlenebilir: Rummânî’ye göre icaz fesahate dayanır; fesahat de sözdiziminde ortaya çıkar. Bâkılânî ise sözdizimini müstakil bir mesele olarak görür; ancak sözdiziminin icaza kaynaklık eden yönünü ele almadan tüm gayretini icazı ispatlamaya verir. Halbuki Cürcânî sözdizimi meselesini ana konu olarak inceler; icazı ise sözdiziminin altında ele alır (99-112).

Bu arka plan dahilinde ve onunla uyumlu olarak Cürcânî sözdizimi teorisine dair ilk işaretlerini *Delâil*'den daha önce yazdığı ve Kur'an'ın icazı meselesini ele aldığı eseri *er-Risâletü's-şâfiyye*'de verir. Ancak bu çalışmasında sözdiziminin, icazın kaynağı olduğu sorununa girmez; sadece, gerekli donanımına sahip oldukları ve engellenmedikleri halde muhataplarının Kur'an'a denk bir söz söyleme teşebbüsünde bulunmamalarının nedenleri üzerinde durur. Yine de Cürcânî bu eserinde icazı fesahat cihetinden ele alır ve fesahat da sözdizimi açısından incelenir. Tüm bunlara rağmen, fesahati ve sözdizimini temellendirmeyi ve gerekçelendirmeyi *Delâilü'l-i'câz*'a bırakır.

Eserinin “Sözdizimi Nazariyesinin Dilbilimsel Felsefi ve Edebi Boyutları” başlıklı ikinci bölümünün “Dilbilimsel ve Felsefi Açından Sözdizimi Nazariyesi” başlıklı ilk alt-kısımına, “Dil-Söz Ayrımı” alt-başlığı ile başlayan Boyalık, Cürcânî'nin iki eserden yola çıkarak dil ve söz arasındaki ayrımı şöyle ortaya koyar: Dil, -vâdi'ın kim olduğundan bağımsız olarak- lafzın anlama iliştilmesiyle oluşan kelime ve kelimeyi diğer kelimelerle ilişkilendirmeyi mümkün kılan gramatik yapıların genel adıdır. Konuşan dili yani kelimeyi ve gramatik yapıyı hazır bulur; kısaca dil verilir. Söz ise, konuşanın bir kelimeyi diğer kelimelerle ilişkilendirip anlamı ifade için seçtiği gramatik dizimlerdir. Cürcânî bu süreci açık bir şekilde ortaya koyar. Ancak Cürcânî'nin cümlelerinde bir yandan konuşanın gramer ve kelimeler alanında tasarruf sahibi olmadığı vurgusu diğer yandan da gramerin konuşana sınırsız bir üretim imkânı sunduğu görüşü var: “Sözdiziminin nahvin anlamları çerçevesinde ve bu çerçevenin sunduğu farklı vecihlere göre oluştuğu teslim edildikten sonra bilinmeli ki sözdizimindeki vecih ve farklılıkların bir son sınırı yoktur” (124). Benzer durum keyfilik ve uzlaşsallık gibi iki önemli kavramı ele alırken de görülür: Kelimeler keyfi oluşturulur; yani bir kelimedede, harfleri dizgen, bu dizilişi yaparken herhangi bir akli gerekçe belirlememiştir; ancak yine de bu diziliş gelişigüzel değil uzlaşsaldır (119).

Cürcânî'nin bu alt-başlıkta yer alan ilginç bir eleştirisi de kendisine kadar gelen mecaz anlayışına yöneliktir. ‘Dil’ ile ‘dilin kullanımı (söz)’ arasındaki ayrımın karıştırılmasından kaynaklandığını söylediği bu anlayış, mecazı “dilde belirlenen anlamının başka bir anlama nakli” olarak tanımlar; ancak Cürcânî, ilk defa “anlamın anlamı” kavramını ihdas ederek, mecazın da dilde belirlenen anlamı göstermesinin zorunlu olduğunu söyler; fakat bazı karineler vasıtasıyla mecazın başka anlamlara delâlet ettiğini de ekler (121). Kısaca Cürcânî bu yaklaşımıyla, kullanıcıdan bağımsız, kendine yeterli bir dil anlayışını vurgular; ancak dil içindeki delâlet dilsel belirlemeye göre gerçekleşir. Bu çerçevede hakikat de mecaz da dilsel yapının sınırları içinde tahakkuk eder, onu aşamaz. Bu yaklaşımıyla Cürcânî, bir varlık alanı olarak dil ile bir kullanım yani söz alanı olarak dili birbirinden ayırır. Bu ayrım ortaya ko-

nulduktan sonra sözdizimi teorisinin de alanları tayin edilir: Sözdizimi teorisi, dil-bilimsel ve felsefî açıdan *dile*, edebî açıdan ise *söze* dair bir incelemedir.

“Dil ile Zihin” alt başlığında Boyalık, Cürcânî açısından dil ile zihin ilişkisini biz-zat Cürcânî’nin üzerinde durduğu üç kavram çerçevesinde ele alır: Gramerin zihnilîği, anlamın lafza ontik (dilsel varlık bakımından) önceliği ve nahvin anlamları. Ayrıntılı bu incelemede öncelikle vâzî’in kim olduğu sorusu geri plana itilerek sözün lafzi mi nefsi mi olduğu üzerinde durulur. Böylelikle konunun felsefi boyuta taşınmasına zemin hazırlanır. Cürcânî’nin demek istediği kısaca şöyle özetlenebilir: Vâzî’in kim olursa olsun şeyler ve olgular zihindeki anlamları önceler; zihinsel anlamlar da dilsel belirlemede seçilen lafızları. Cürcânî, bu iddiasıyla zihindeki anlamların, henüz diller mevcut değilken lafızlardan bağımsız olarak varlığa geldiğini; bunun dilsel belirlemenin, dolayısıyla dillerin esasını teşkil ettiğini kabul eder. Bu noktada durmayan Cürcânî, bir adım daha atarak anlamların yanı sıra gramerin de dildeki lafız varlığını öncelediğini söyler. Öyle ki, dilsel belirlemeyi önceleyen ve gerekli kılan anlam ilişkileri zihinde gramer sayesinde kurulabilmektedir. Nitekim Cürcânî’ye göre *nahvin anlamları* (gramatik işlevler) dildeki iki kelimenin birbirine bağlanmasının imkânıdır. Boyalık’ın yorumuna göre Cürcânî nahvin anlamları ile zihni oluşumları ve süreçleri kasteder. Çünkü nahvî (gramere ait) ifadesi ile kelimelerin sözlük anlamlarını dışarıda bırakır. *Anlamlar* ifadesiyle de lafızları dışarda tutarak bu kavramla işaret edilen bir lafız (ses) değil, zihin olgusu olduğunu vurgular. Cürcânî’ye göre nahvî anlamlardan soyutlanmış bir sözlüksel anlam tasavvur edilemeyeceği gibi, nahvin anlamları gözetilmeksizin de dizilen kelimelerin anlam ifade etmeleri imkânsızdır.

Boyalık, söz konusu üç kavramı belirginleştirdikten sonra bu konuda Sîbeveyh, Müberred, Ahfeş, Kutrub, Sîrâfî, Ebû Ali el-Fârisî gibi Mu‘tezilî nahivcilere ve kelâmcılara karşı Cürcânî’nin tavrını ve konumlanışını göstermeye çalışır. Özellikle Kâdî Abdülcebbar’ın söz ve fesahat teorisine karşı duruşunu gösterir. Cürcânî’ye göre söz, özü itibarıyla işitilir lafızların değil, zihindeki anlamların bir dizimidir. Ona göre sözü, zihin içeriklerinden ayırıştırarak lafızların belirli bir dizimine indirgeyenler, sözün oluşumunu değil işitilmesini esas alırlar ve nahvî anlamları gözden kaçırmazlar. Bu sözün muhatabı hiç şüphesiz Kâdî Abdülcebbar’dır. Cürcânî’ye göre ise gramer olmaksızın sadece lafızlarla sözdizimi olmaz. Dilin ve sözün bir lafız olgusuna indirgenmesine itiraz eden Cürcânî, kendisinden önce, doğal dillerin, ontik olarak *anlamlarca* ve anlamlar arasında ilişki kurmayı sağlayan *gramerce* öncelendiği gerçeğinin gözden kaçırılmasından şikayet eder. Çünkü ona göre bu yaklaşım en nihayetinde dil ile düşünce arasındaki irtibatın koparılmasına yol açar.

“Dil-Düşünce İlişkisi” alt-başlığında Cürcânî’nin, Kâdi Abdülcebbar’ın “dil ile düşünce arasında bir nisbet yoktur” iddiasına verdiği cevaplar incelenir. Çünkü Kâdi Abdülcebbar’a göre dil, sadece düşüncenin iletildiği bir araçtır ve düşünce, zihinde dilden bağımsız olarak oluşur. Cürcânî ise, Boyalık’ın tabiriyle, tersine “düşüncenin dilselliği” üzerinde durur. Sözdizimi ile düşünce arasında sıkı bir ilişki kuran Cürcânî, “Dil ile Zihin” alt-başlığında özetlenen iddialarını takip ederek, “düşünceyi, anlamların zihindeki gramatik dizimi” (148) olarak görür. Bu teziyle, dili basit bir şekilde düşüncenin iletildiği bir araç olarak görmeyi reddeder. Cürcânî’nin bu yaklaşımı, lafız ile anlam karşıtlığını savunanlara bir eleştiri olarak da okunabilir. Çünkü düşünme, zihindeki anlamların bir tertibidir, lafızların değil. Bu nedenle anlamlar düşünce işleminde tertip edildikten sonra zihinde ayrıca lafızları tertip için ikinci bir düşünme faaliyeti hasıl olmaz. Boyalık’a göre Cürcânî’nin bu yaklaşımı, düşünülen anlamların aynı zamanda bir dilde biçimlenmiş anlamlar olduğunu kabul etmeye zorlar. Kısacası Cürcânî, dili düşüncenin iletildiği bir araç olarak görmez; tersine dili düşüncenin var-oluş zemini olarak kabul eder ve düşünme eylemini zihindeki anlamların gramatik bir dizimi olarak tanımlar. Boyalık, kısaca işaret ettiğimiz bu alt-bölümdeki incelemesini alt maddede özetler. Ancak bir uyarıda da bulunur: Cürcânî bu iddialarıyla dil ile düşünceyi eşitlemez; çünkü, dilsel olmayan düşünce formlarından da bahsedilebilir. Öyleyse Cürcânî’nin bu vurgusu, dili düşüncenin basit bir ifadesi olmaktan çıkartıp düşüncenin evi olarak görme isteğiyle ilgilidir (160).

“Dil-Dünya İlişkisi” alt-başlığında Cürcânî’nin bu konuyu haber ve inşâ kavramlarını da içerecek şekilde isnâd kavramı etrafında incelediği belirtilir. Bu konuda da hesaplaşılan kişi Kâdi Abdülcebbar’dır. Yine de Cürcânî’nin meseleyi ele alışı, kelâmî değil dilbilim ve dil felsefesi bağlamındadır. Bu açıdan özellikle anlamın ve delâletin hem zihin hem de kullanım boyutu birlikte ele alınır; dilsel delâlet yani haberin delâletiyle anlam ve anlamın mahiyeti birlikte sorgulanır. Buna göre, dil, dilsel belirlemeyle varlık kazanır; ancak dil bu haliyle sadece dış dünyanın temsilini sağlayan basit bir araç olarak görülemez. Çünkü dil ister hâricî olsun ister olmasın dilsel yapılara uygun olarak her türlü anlam ilişkisini kurabilir. Bu işlevde lafızlar ve sözdeki isnâd ilişkisi de hem haricî hem de haricî olmayan anlamlara karşılık gelebilir. Başka bir ifadeyle haber sadece olana değil olmayana da iliştilerebilir; bunun nedeni haberî sözün sonuçta zihinde kurulan bir ilişkiye karşılık gelmesidir. Bu ilişki haricî ortama taşındığında, ilişkinin bir olgu ve olay durumuna karşılık gelip gelmediği yalnızca dilsel delâlete değil, o olguya ve olaya ilişkin hissî, tecrübî ve nazarî bilgilere de ihtiyaç duyar. Böyle bir durumda tek başına dil, olgu ve olayı çarpıtabilir. Ayrıca ilâhî sözde hissî, tecrübî ve nazarî bir deneyim olmamakla birlikte inananlar için bir varlık ve bilgi kaynağı olabilir. Kısaca denirse, anlam ve bu anlamın delâleti, ne vakıya

mutabakata ne şeyin mahiyetinin bilgisine bağlı olarak tespit edilir. Şöyle denebilir: Dil edilgen bir şekilde hâricî dünyanın yalnızca ne fotoğrafını çeker ne de resmeder; aynı zamanda söz, dilin sınırları içinde gerçekliği temsil eder.

Boyalık, Cürcânî'nin dilsel varlık küresini hem haricî varlık küresinden ayırmasını hem de haricî varlık küresini kuşatacak şekilde tanımlamasını belirledikten sonra, "Dilin Kullanımı ve Dilin Dünyası," alt-başlığında gramer ve semantik özellikli dilsel yapının dilsel delâlete bir sınır çizmesi yanında dilin kullanımı kategorisini devreye sokarak konuşan için dilsel yapının nasıl sınırsız bir üretim çeşitliliği sunduğunu inceler. Bu incelemede, dilin kullanım bağlamının nasıl bir işlev icra ettiğini, dili nasıl çoğalttığını, ifadenin hem gerçekleşmesini hem de niteliklerini nasıl etkilediğini anlatır. Elbette bu süreçte yine sözdizimine eklenen zarf, hal, temyiz vb. pek çok dilsel unsur mevcuttur. Sözün bir haber olarak içeriğinin aynı olmasına rağmen dilin kullanımının özellikleri, isnâd içinde ortaya çıkan ilişkilerin verdiği yapısal anlamı ve ifadenin niteliğini değiştirir. Kısacası, Cürcânî'nin deyişle, "sözdeki dizim her ne zaman değişse, buna bağlı olarak da anlamın değişmesi gerekir" (189). Kullanım, bağlam ve ifade arasındaki ilişkiler dikkate alındığında dilin dünyası, haricî olguların dünyasını aşar; aklî, zihnî, hayalî vb. pek çok farklı gerçeklik küresine ait olgu ve olayı dile getirmek mümkün olur. Bu aynı zamanda dilin haricî gerçekliğe mutabakatından hasıl olan hakikati aşıp mecaz ve kinaye gibi daha farklı dünyalara yelken açmasını sağlar.

Boyalık çalışmasının "Sözdizimi Nazariyesinin Dilbilimsel Felsefî ve Edebî Boyutları" başlıklı ikinci bölümünün "Edebî Açından Sözdizimi Nazariyesi" adlı ikinci alt-kısımında, Birinci Bölümdeki tartışmaların Cürcânî tarafından nasıl çözüldüğünü icaz, fesahat ve sözdizimi kavramları etrafında ele alır. Ayrıca cümle yapısı (*nahiv*) ile fesahat (*beyân*) ilişkisini inceler. Bu inceleme neticesinde Cürcânî'nin Câhız'ın ve Kâdî Abdülcebbar'ın temsil ettiği çelişkilerle dolu fesahat anlayışını nasıl eleştirdiğini gösterir ve bu eleştiri sonucunda Cürcânî'nin lafız-anlam ikiliğini ne tür bir kavramsal ağla aştığını betimler. Yukarıda, Birinci Bölüm incelenirken pek çok mesele ele alındığından, burada kısaca Cürcânî'nin fikirlerine, Boyalık'ın serimlediği çerçevede atıf yapılmakla yetinilecektir. Cürcânî'nin görüşü şöyle özetlenebilir: İcazın kaynağı fesahattir; sözün fesahatini sağlayan pek çok unsur bulunmakla birlikte, fesahatin asıl kaynağı da sözdizimidir. Bu kaynağın inşası için atılması gereken en önemli adımı Cürcânî atar ve kendisine kadar tartışılabilen lafız-mana ikiliğini, ikisi arasında organik bir bağ olduğunu göstererek aşmaya çalışır. Böylelikle sözün edebî değeri ne lafızda ne de anlam içeriğindedir; tersine nahvî anlamların inşa ettiği sözün diziminde, kısacası "sözdizimsel surette"dir (194). Ayrıca Cürcânî, nahiv ve beyan ilişkisini, kendisinden öncekilerin yaptığı gibi, irâb kavramı üze-

rinden değil, kendisinin merkeze aldığı *nahvin anlamları* kavramı üzerinden kurar. Tam bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: Fesahatin kaynağı sadece nahvin anlamları ve sözdizimi midir? Yukarıda kısaca üzerinde durulduğu gibi dilin kullanımı ve bu kullanım bağlamındaki mecaz, kinaye, istiare gibi dilin dolaylı anlatımı da fesahatin aslı bir kaynağıdır. Bu anlatımda fesahat, anlam ilişkilerinin neden olduğu ikincil anlamlardan hasıl olur. Lafzi delâlete sahip olmayan ikinci anlamlar, *anlamanın anlamı* olarak da adlandırılır ve *manevî delâlet* diye tesmiye edilir. Çizdiği bu çerçevede Cürcânî çelişkili bulduğu Kâdî Abdülcebbar'ın fesahat anlayışını sıkı bir eleştiriye tabi tutar. Özellikle irâbın fesahatle alakası konusundaki görüşünü tenkit eder. Sonuçta Cürcânî'nin sözdizimi teorisiyle lafız-anlam ikiliği yerini, lafız, anlam, garaz, suret ve nahvin anlamları gibi kavramlar ve aralarındaki ilişkilerin oluşturduğu yeni bir kavramsal çerçeveye bırakır.

Boyalık, Sonuç kısmında eserinin sıkı bir özetini sunar. Ek1'de *Delâilü'l-i 'câz*'ın kronolojik konu tasvirini, Ek2'de ise *Delâilü'l-i 'câz*'ın kavram haritalarını verir. Boyalık'a göre, bu iki ek bize, hangi kavramın hangi bölümde ne kadar sıklıkla kullanıldığını gösterir. Bu gösterimden hareket ederek Cürcânî'nin hareket noktaları ve *Delâil*'in kavramsal gelişimi takip edilebilir. Sonuç açıktır: Cürcânî, icaz ve fesahat kavramlarından yola çıkarak süreç içerisinde sözdizimi nazariyesinin kurucu kavramlarına ulaşmıştır. Başka bir ifadeyle, *Delâil*'de icazın kaynağı sorunundan fesahat kavramına, oradan da sözdizimi kavramına varmış, sözün dizimi keyfiyeti incelenirken de sözün dolayısıyla da dilin mahiyeti konuya dâhil olmuştur.

Yukarıda Boyalık'ın çalışmasının ne kadar önemli olduğuna işaret edilmişti. Kitabın, başka bir çok alan yanında, Türkiye'de klasik dil bilimleri geleneğimizde gömülü bulunan dil felsefesi çalışmalarını tetikleyeceği açıktır. Bu çalışmalar arttıkça belki de Boyalık'ın hem Cürcânî yorumu hem de dil bilimleri ile dil felsefesi konularındaki görüşleri eleştiriye tabi tutulacaktır. Ancak şimdilik eserin alanında kurucu bir metin olduğu söylenebilir. Bu özelliklerine rağmen iki noktanın belirtilmesi gerekir: Birincisi, Türkçe alanında şimdiden en önemli çalışma olarak görülebilecek bu kitaptaki başlıca eksikliklerden birisi, metin içinde serpiştirilmiş olsa da, derli toplu bir terim sözlüğüne sahip olmamasıdır. Boyalık, bir sözlük hazırlayarak bu konuda da öncülük yapabiliirdi. İkincisi ise, yeri geldikçe atıf yapılmakla bazen de imada bulunmakla birlikte, özellikle dil bilimleri ve felsefesi ile ilgilenen ancak bu alanların klasik terminolojisine ve içeriğine aşina olmayan uzmanlara yardımcı olacak şekilde kavram, yargı ve konuların çağdaş uzanımlarına işaret edilmesi çalışmayı çok daha iyi bir boyuta taşırdı.